

מתוך "מעיינות" ג. מאסף לעניני חינוך והוראה. עורך: חיים חמיאל, ירושלים תשכ"ט.
אליעזר אלינר (ירושלים) / דרכי המדרש בהגדה של פסח

את המצוה לספר ביציאת מצרים בליל ט"ו בניסן אנחנו מקיימים באופנים אחדים. בתורה נאמר ¹: "והגדת לבנך" ועל כן כל סדר ליל הפסח יש לו צורה של סיפור לבן. ועוד קודמת לעצם הסיפור "עבדים היינו" ² שאלת הבן "מה גשתנה" מפני דברי התורה ³: "כי ישאלך בנך מחר לאמר וכו'".

אולם על הפסוק הזה, התולה לכאורה את מצות ההגדה בשאלת הבן דרשו חכמים (במכילתא דרשב"י והובא בס' המצוות להרמב"ם עשה קנ"ז): "מכלל שנאמר כי ישאלך בנך, יכול אם ישאלך אתה מגיד ואם לאו אי אתה מגיד לו, תלמוד לומר "והגדת לבנך" — אף על פי שאיננו שואלך; אין לי אלא בזמן שיש לו בן. — בינו לבין עצמו, בינו לבין אחרים מניין? תלמוד לומר "ויאמר משה אל העם זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים". בהתאם לזה קבעה המשנה ⁴ סדר מסויים לכל מעשי הלילה הזה. המבוסס על שאלת הבן, ואף "אם אין דעת בבן אביו מלמדו" ⁵, התשובה לבן צריכה כמובן להיות "לפי דעתו של בן" ועוד מוסיפה המשנה לסדר הלילה "מתחיל בגנות ומסיים בשבח ודורש מארמי אובד אבי" ⁶ עד שיגמור כל הפרשה כולה".

בפירושו ה"תכנית" הזאת "מתחיל בגנות ומסיים בשבח" נחלקו כבר ראשוני האמוראים רב ושמואל ⁷, שהאחד אמר "מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו"

1. שמות יג. ה.
2. דברים ו. כא.
3. שם ושמות יג. יד.
4. פסחים ס"י.
5. שם מ"ד.
6. דברים כו. ה.
7. פסחים קסז.

וחברו אמר "עבדים היינו" ואנחנו מספרים ביציאת מצרים לפי שתי הדעות. ולא די בזה שראש המסיבה מופיע כאב המלמד את בנו ומספר לו על יציאת מצרים בשני אופנים מגוננת לשבח, עוד הוא מופיע בין בני משפחתו כחכם הדורש בבית המדרש והוא "דורש מארמי אובד אבי עד שייגמור כל הפרשה כולה". מאחר שבהגדה של פסח ובמנהגי הסדר נשתמרו לנו מנהגים עתיקים שכבר עברו ובטלו מן העולם ואין אנחנו נוהגים עוד דוגמתם בעניינים אחרים, יש להגיח שגם בצורת הדרשה שבהגדה ובדרכיה יש להכיר את הצורה והדרכים של הדרשנים הקדמונים.⁸

ואמנם בספר הדרשות הקדום, שנשאר בידינו מימי גאוני בבל, הוא ספר השאלות, נמצאות דרשות מסודרות, שבהן לפני עצם הדרשה הדרשן מתחיל בשבח הקב"ה:

"ברוך המקום ברוך הוא, שנתן תורה לעמו ישראל", כעין ברכה שלפני דברי תורה, ובדאי זאת היא הוראת הפיסקה שבהגדה, שהיא הקדמה של הדרשן והאב מבאר בה את דבר היהפכו עכשיו מאב לדרשן, כי "כנגד ארבעה בנים דיברה תורה ועל כן לא די לו בספרו את יציאת מצרים" לפי דעתו של בן, אלא הוא גם ידרוש כדרשת החכם הדורש ברבים לפני סוגי אנשים שונים.

"יכול מראש חודש" הוא המדרש הראשון, בסגנון מדרשי ההלכה (בשינויים קטנים הוא נמצא במכילתא), היא הדרך אשר בה למדו אבותינו תורה שבעל פה מימות עזרא הסופר בקשר למלים ולפסוקים שבחומש. המדרש מסתמך על הפסוק בשמות יג פסוק ה': "ועבדת את העבודה הזאת בחודש הזה" — אם כן יכולנו לחשוב שמראש חודש ניסן אפשר כבר לקיים מצות סיפור יציאת מצרים — "תלמוד לומר", הרי לך ראייה מפסוק ה': "ביום ההוא", יום שחיטת הפסח; ולא מבעוד יום כי אם דוקא כשיושבים כבר בסעודת ליל הפסח: "בעבור זה".

הדרשה עצמה מתחילה מן "ארמי אובד אבי וירד מצרימה", אלא שהפסוק הזה הושם בפיסקה "צא ולמד", כדי ליצור מעבר בין הדברים הקודמים ובין הדרשה. הדרשה מקיפה רק ארבעה פסוקים מפרשת ביכורים, את הפסוקים ה'—ח' שבדברים פרק כו, פסוק ט' אינו נדרש עוד, אלא בסוף ההגדה (לפני "לפיכך") מובא פסוק דומה לפסוק ט', הלקוח מדברים פרק ו, פסוק כג, שגם שם מדובר על מצות ההגדה לבן על יציאת מצרים, "ואותנו הוציא משם וכו'".

צורתה הכללית של הדרשה כך היא: הדרשן קורא את הפסוק בשלימותו ואח"כ חוזר מתוכו על כל מלה או מספר מלים, שיש לו מה לבאר או להעיר או לדרוש בהם.⁹ כך אנחנו קוראים "וירעו אותנו" וכו' עד סוף הפסוק וחוזרים ומת-

8. עליהם נאמר (סוף סוטה) "משמת בן זומא בטלו הדרשנים" וכן זומא חי עוד בפני הבית.

9. צורת דרשה זאת מסתברת גם מן המשנה במגילה פ"ב מ"ב: "היה כותבה (את המגילה)

דורשה ומגיהה — אם כיוון לכו "צא" — מכאן שבשעת הדרשה קוראים את כל פסוקי המגילה על הסדר, והדרשות נאמרות בינתיים.

חילים, וירעו אותנו" כדי להסמיך את הדרשה לפיסקה שלה וכן בכל הפיסקאות וגם בפסוקים האחרים.

הדרשות הנוספות לפיסקאות ממינים שונים ומגוונים הן, כריבוי גווניו של המדרש. בהם סתם פרושי מלים, היכולות להיות בלתי מובנות, כגון: "ואת לחצנו — זה הדחק כמה שנאמר וגם ראיתי את הלחץ וכו'". ואין הדרשה ולא הפסוק שבה מוסיפים כלום על הנאמר בפסוק הנדרש, כי אם רק שהדרשן מחליף את המלה "לחץ" התנ"כית במלה "דחק" השגורה בפי שומעיו יותר ומראה שגם בפסוק אחר "לחץ" צריך להתפרש "דחק".

רבות ביותר הן הדרשות הבאות רק להוסיף פרטים המפורשים במקום אחר למלים המעטות או לסיפור המצומצם שבפסוק הנדרש. ואז הדרשן אינו צריך להוסיף אף מלה משלו, כי אם רק את הפסוק המפורש יותר ולפניו הוא מקדיש: "כמה שנאמר". כאלה הן הדרשות על "במתי מעט" — בשבעים נפש, "ורב" — בצנח השדה, "ויענונו" — שרי מסים, ורבים כמוהם בהגדה¹⁰.

לפעמים רוצה הדרשן לפרש מלים נרדפות שבפסוק וליחס לכל אחת מהן הוראה שונה ומיוחדת. כך היא הדרשה "וירא את עניינו — זו פרישות דרך ארץ כמה שנאמר וכו', ואת עמלנו — אלו הבנים כמה שנאמר וכו'". וכל מדרש כזה מתחיל במלת הגוף "זה, זו או אלו" ומסתמך על פסוק ממקום אחר "כמה שנאמר", אף על פי שלא תמיד הדרשה חופפת את הפשט, והפסוק המובא לראיה לפעמים אינו מדבר כלל על העניין הנדרש על ידינו. כך הוא הדבר בחלק מן הדרשות על המלים: "ביד חזקה — זה הדבר כמה שנאמר וכו'"; ובזרוע נטויה זו החרב כמה שנאמר וכו'"; ובמורא גדול — זה גילוי שכינה כמה שנאמר וכו'"; ובאותות — זה המטה כמה שנאמר וכו'"; ובמופתים — זה הדם כמה שנאמר וכו'".

יותר קרובות לפשט הן הדרשות הביאוריות; בהגדתנו שתיים מהן מתחילות במלה "מלמד", שהיא רגילה הרבה יותר במדרשי ההלכה מאשר באגדה והן: "ויגר שם — מלמד שלא ירד יעקב אבינו להשתקע וכו' כמה שנאמר וכו'"; ואהריה "ויהי שם לגוי — מלמד שהיו ישראל מצויינים שם" ואין בדרשה הזאת שום פסוק לראיה, כי ביאור פשוט ופשטני הוא לדעת הדרשן. עוד יותר פשוטה ופשטנית היא הדרשה הראשונה בפרשה זו: "וירד מצרימה — אנוס על פי הדבור". כאן לא הקדים הדרשן לדבריו אפילו מלת מבוא או מעבר ולא הביא ראיה מפסוק אחר, אלא הסמיך את דבריו, את ביאורו למלות המקרא כמו שהיו רגילים אהרי כן המפרשים והמבארים לומר ולכתוב את פירושיהם. דרשה זאת היא דוגמה בולטת ביותר למעבר מן הדרשה אל הפירוש.

10. מוכן שאין בית המדרש בלא חידוש והסמכת פסוק ידוע ממקום אחר במקרא שופכת אור חדש ונותנת לפסוק הנדרש גוון אחר מן הפשט הנראה לכאורה. אבל דיוקים אלה אינם מעיינות עתה, אלא מעניין משרשי ההגדה המרובים, וכדברי כל אחד מהם תמצא דוגמאות רבות לכך.

אולם גם ל"צעצועי דרשנות" נמצאות דוגמאות בדרשה הזאת של ליל הסדר. יש שהדרשן רוצה להביא שתי דרשות, שיש לו עניין בשתייהן. או הוא מקדים את הקרובה יותר לפשט ומוסיף אחר כך את השנייה בתור "דבר אחר". כך עשה כשאחרי הדרשה הראשונה על המלים "ביד חזקה ובזרוע נטויה ובמורא גדול ובאותות ובמופתים" הוסיף: "דבר אחר: ביד חזקה — שתיים, ובזרוע נטויה — שתיים וכו'... אלו עשר מכות וכו'". הרי לפנינו דרשה על דרך הרמז, שבאה רק כדי למנות את עשר המכות כסדרן ולהזכיר את סימניהן.

ויש שהדרשן משתעשע ומשעשע את שומעיו בדרשה בתוך דרשה: למלים "ויוציאנו ד' מצרים" הוסיף ללא הרגשה: "לא על ידי מלאך ולא על ידי שרף ולא על ידי שליח, אלא הקב"ה בכבודו ובעצמו" ואת כל המיעוטים הללו הוא דורש מפסוק ממקום אחר¹¹, שגם אותו הוא מחלק לפיסקאות ומוציא מכל פיסקה חלק ממה שאמר זה עתה: "ועברתי בארץ מצרים — אני ולא מלאך, והכיתי כל בכור בארץ מצרים — אני ולא שרף וכו'".

הכרנו איפוא עוד סגולה יקרה אחת של הגדת ליל פסח שלנו: מלבד שאר כל האוצרות הגנוזים בה, כוללת היא גם אנטולוגיה — מבחר טיפוסי — של דרכי המדרש וכטיפה המדגימה את מי הים, כך מדגימה היא בדרשה על פחות מארבעה פסוקים את הים הגדול של דרשנות חכמינו ז"ל. בשעה שאבי המשפחה יושב בראש השולחן ומקיים את מה שהטילו עליו חז"ל: ודורש מארמי אובד אבי וכו'.